

Центар за либерално-демократске студије

РАДНИ ДОКУМЕНТИ ИЗ ЕКОНОМСКЕ ИСТОРИЈЕ

КРЕТАЊЕ ЦЕНА У СРБИЈИ 1862-1910.

Бошко Мијатовић

фебруар 2021.

Кретање цена у Србији 1862-1910.

Увод

Историја цена важан је предмет економске историографије будући да оне представљају један од централних економских феномена. Цене су како последица разних важних државних политика (монетарне, фискалне или политике курса валуте), тако и узрок многих других економских појава (структуре производње, висине каматних стопа, цена државних обвезница, кретања спољне трговине итд). Да је праћење цена од високог значаја добро су схватили у Министарству финансија Србије (министар Коста Цукић) још 1862. године, када је као сврха тада прописаног редовног праћења цена било наведено: „Знање просечних цена земаљских производа важно је у многим погледу за народну економију, трговачку политику и привредно право“,¹ што је сасвим тачно.

Ниво цена пре Првог светског рата био је, у просеку, прилично стабилан. Тада нису биле познате велике инфлације или хиперинфлације не само у свету већ ни у Србији. Изузеци су обично били повезани са ратовима, када је понекад долазило до кварења новца и инфлације. Додуше, било је и дефлација: тако су цене у Европи благо опадале између 1873. и 1896. године. Знатно колебање цена било је редовно, због варијација у жетви, ратова, сточних зараза, проблема са транспортом, монетарне, царинске или монополске политике и слично, али су то углавном била колебања око стабилног тренда.

У наставку ћемо приказати индекс цена у Србији за период 1862-1910. и продискутовати могуће разлоге за његову динамику. Пре тога дајемо концизне методолошке напомене.

¹ *Државопис*, I, Министарство финансија, 1863, 21.

Праћење цена у Србији

Програм широког праћења углавном пољопривредних цена био је прописан средином 1862. године и редовно спровођен до Првог светског рата. Започето је са следећим системом прикупљања података: члановима примирителних судова наложено је расписом од 27. јуна 1862. бр. 791 да бележе средње цене производа и надница, будући да су за ово они „најспособнији“, како по поштењу, тако и по знању. Цене су морале да се заснивају на постигнутим ценама при купопродаји (а не на нагађању), да се односе на робу средњег квалитета, да се бележе једном седмично када је промет на пијаци највећи и да се месечне цене изведу из седмичних.² На основу месечних просека по градовима, у Министарству финансија обрачунавана је (непондерисана) просечна месечна цена и надница за Србију и годишња цена и надница по градовима, а и за Србију у целини.

Прве, 1862. године бележене су цене 48 производа, а 1910. 98 производа. Број градова повећан је постепено са 21 у 1862, на 42 у 1910. години. Србија је, после ратова са Турском 1876-1878, проширена на југоистоку, па је тада постојећем списку од 22 града у 1880. години додато још 5 из новоослобођених крајева. Праћење цена само у градовима има смисла, пошто су домаћинства у селима углавном била самодовољна (натурална потрошња), тако да је највећи део трговинског промета обављан у градовима.

Код стварања статистичке базе појављује се проблем конверзије цена и надница из турских (чаршијских) гроша у динаре за период 1862-1880. године, када су гроши оригинално коришћени и за трансакције и у државној статистици. По увођењу динара као законитог српског новца у 1879. години, његова вредност динара утврђена на 5 гроша, а статистичари су за ранији период прерачунали оригиналне цене у грошима у динарске цене дељењем са 5, тј. коришћењем званичног курса. Међутим, према садржају сребра један динар вредео је 4,5 гроша, пошто је динар званично вредео 4,5 грама сребра³ према

² *Државопис*, I, 21.

³ У складу с правилима Латинске монетарне уније, један динар је вредео 4,5 грама сребра (кованица од 5 динара), једнако француском франку.

1 грам за грош.⁴ Српске власти су коришћењем курса од 5:1 вештачки смањивале („побијале“) вредност турског гроша да би га потисле из оптицаја. У овом раду коришћен је курс од 4,5:1 за прерачун стога што је реалнији у економском смислу.

До 1884. године за изражавање тежине у српској статистици коришћена је стара тежинска мера ока, а ми смо је прерачунали у килограме користећи формулу 1 ока = 1,282 кг.

У 1862. години постоје само подаци о ценама за друго полугође, пошто је њихово бележење започето средином године. Стога цео обрачун за 1862. важи, стриктно гледано, само за друго полугође. Ипак, може се веровати да је ово полугође добар репрезент целе године, односно да разлика није велика.

Поменуће цене објављивање су до 1890. године у државописима, а затим у статистици цена и статистичким годишњацима.⁵

Наша база са ценама садржи 588 података (12 производа x 49 година), од чега је 524 из државне статистике, 8 из ондашњих новина, а 56 интерполација/екстраполација.

Генерално гледано, ова статистика цена је богата и солидног квалитета.

За ранији период (пре 1862. године) постоји истраживачки мастер рад Луке Мркобраде под називом *Цене пољопривредних производа у време уставобранитеља (1838 – 1858)*,⁶ у коме је аутор саопштио велики број цена за посматрани период. Мркобрада је начинио и преглед ових цена за период 1859-1862,⁷ чиме је попунио недостајуће године у целом периоду 1838-1910. година. Аутор ипак није покушао да нађе кретање општег (или просечног) нивоа цена у датом периоду, већ је остао на кретању појединих цена.

⁴ S. Pamuk, *A Monetary history of the Ottoman Empire*, (Cambridge University Press, 2000), 191.

⁵ *Државопис*, књиге I–XIX; *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књиге 1893–1910; *Статистика цена пољопривредних производа*, књиге I–III, 1890–1905.

⁶ Објављено као *Уставобранитељска Србија кроз кретање цена и трговину*, (Задужбина Андрејевић, Београд, 2018).

⁷ Приватна комуникација.

О индексима цена

Индекс цена је мера кретања општег нивоа цена током времена, односно мера инфлације или дефлације. Постоје разни индекси цена, као потрошачких, производних, великопродајних, извозних или увозних цена.

Нас овде интересује кретање потрошачких, малопродајних цена, тј. оних цена које су утицале на животни стандард становништва Србије. Али, кретање цене појединих артикала не говори нам много јер се оне могу кретати, и кретале су се, и навише и наниже и биле стабилне (видети даље), и то све у исто време. Стога их је потребно некако агрегирати у један индекс који би представљао просечно кретање цена у Србији. Пошто је важност роба за појединца различита, то обичан просек не даје решење, већ је потребно важнијим робама дати већи пондер (значај) при агрегацији.

У том циљу, употребили смо често коришћен метод фиксне корпе потрошачке робе која се с временом не мења, а са ценама које се мењају током времена. У овом систему вредност расхода на поједину робу (количина производа помножена са ценом) игра улогу пондера цена, односно одлучује о значају сваке од цена у коначном обрачунању.⁸

О потрошачкој корпи

У том циљу, конструисана је⁹ једна потрошачка корпа просечног становника града у Србији, а на основу корпе Роберта Алена (Robert C. Allen)¹⁰ за предмодерну европску

⁸ За савремене проблеме и методе конструисања индекса цена видети *CONSUMER PRICE INDEX MANUAL, Concepts and Methods*, (IMF, 2020).

⁹ У овом тексту користимо податке о ценама производа и садржају корпе за Србију из рада Boško Mijatović and Branko Milanović, Real urban wage in an agricultural economy without landless farmers: Serbia, 1862-1910, *The Economic History Review*, 2021. (doi.org/10.1111/ehr.12998)

¹⁰ Основна референца је Robert C. Allen, "The great divergence in European wages and prices from the Middle Ages to the First World War", *Explorations in Economic History*, vol. 38(4), 2001.

градску потрошњу, кориговану према српским приликама. Аленова корпа је употребљена стога што за Србију не постоји ниједна погодна оцена структуре потрошње за период пре Првог светског рата,¹¹ па је замењујемо Аленовом која је веома често коришћена у истраживањима историје потрошње у разним крајевима света. Српска верзија коригује Аленову код пића (вино уместо пива) и сира (бели уместо жутог) због другачије потрошње у Србији, као и осветљења (лој уместо уља за лампе) због немања серија цена за уље. За гориво узет је ћумур, узимајући у обзир његову калоријску снагу. Ова корпа обезбеђује 2.500 калорија на дан и довољно протеина. Приметно је да Аленова корпа не садржи кирију за становање, али она нема цену па се не укључује у овакве индексе.

Ево кориговане Аленове корпе за једног градског становника Србије коју ћемо надаље користити у калкулацијама:

Табела 1.

Фиксна потрошна корпа

производ	количина у корпи
пшенични хлеб (кг)	182
пасуљ (кг)	40
свињетина (кг)	26
путер (кг)	5,2
сир (кг)	9,75
јаја (10 ком)	52
вино (лит)	68,25
сапун (кг)	2,6
платно (м ²)	5
свеће (кг)	2,6
лој (лит)	2,6
ћумур (кг)	170

Извор: Mijatović, Milanović, „Real urban wage“

¹¹ Постоји једна за 1911, али је неупотребљива за ове калкулације јер садржи групе производа (храна, одећа и обућа, стан, огрев и осветљење, остало), које не могу имати цену; видети *Србија у имовном погледу пре, за време и после светског рата 1914-1918*, (Српски централни комитет, Женева, 1918), 72,

Коришћење Аленове корпе свакако је слабост овог рада, јер није направљена на основу података за Србију. Ипак, она је толико генерална, да, уз извесна прилагођавања, може сасвим добро послужити и за Србију. Ово тим пре што је, уз мале варијације, коришћена у великом броју радова како самог Алена, тако и других истраживача код анализе историје животног стандарда многих земаља у свету.¹² На крају, уколико би се инсистирало на домаћој потрошачкој корпи за Србију пре Првог светског рата, тада не би било могуће израчунати пристојан индекс цена, што би свакако била штета.

Одговарајући индекс цена је Ласпејресов (Laspeyres), који даје следећу формулу:

$L = \text{текућа вредност корпе из базног периода} / \text{базна вредност корпе из базног периода},$

с тим да је вредност корпе у свакој години једнака збиру производа цена и количина производа из корпе. Како се из формуле види, количина робе (корпа) је увек иста, она из базног периода, што смањује информационе захтеве јер је није потребно стално обновљати. Са друге стране, цене се мењају из периода у период, тако да ћемо применом овог метода добити чист индекс цена (инфлацију или дефлацију).

Индекс потрошачких цена

Колико је овом аутору познато, до сада није објављен ниједан индекс потрошачких цена за Србију пре Првог светског рата. Постоји само један објављен обрачун индекса цена хране Мајкла Палареа за период 1962-1910. година,¹³ заснован на „потрошњи радничких домаћинстава из 1931-32“.¹⁴ Његов индекс обухвата пет артикала: брашно, црни хлеб,

¹² За бројне референце видети Mijatović, Milanović, „Real urban wage“

¹³ Michael Palairat, “Real Wages and Earnings in Long-Run Decline: Serbia and Yugoslavia since 1862”, *Labour’s Reward: Real Wages and Economic Change in Nineteenth and Twentieth Century Europe*, P. Scholliers and V. Zamagni (eds), (Aldershot, 1995), 249.

¹⁴ На жалост, Паларе није навео извор за радничку потрошњу, тако да није могуће проверити његове резултате.

говедину, свињску маст и меки сир. Тај индекс за цео период износи 202, што је знатно више од нашег индекса хране 178, за 7 производа. Слабост Палареовог рада је што му је индекс заснован само на радничкој популацији из међуратног периода, која је у XIX веку била знатна мањина градског становништва и што његов индекс мери само цене хране, а не и укупне потрошње.

Кретање вредности наше корпе током времена и одговарајући индекси цена дати су у Додатку. Кретање овог индекса прегледније је када је приказано на графикону:

Графикон 1.

Током целог периода 1882-1910. цене су благо расле – по стопи од 1% просечно годишње да би у 1910. години индекс био 160 у односу на 1862. годину. Ето, и у стара времена било је општег раста цена.

Како се на графикону види, кретање цена у ових пола века разликује се у два потпериода. У првом, до друге половине 1880-их година, цене углавном стагнирају, растући и опадајући подједнако тако да је ниво цена на крају једнак нивоу са почетку овог периода. Од тада (краја 1880-их), цене показују узлазни тренд, наравно уз колебања. На крају периода (1910) ниво цена је за 60% већи него на почетку.

Графикон 2.

На графикону 2. приказано је кретање цена четири најважнија производа по учешћу у расходина становништва: цена ђумура стагнира у ових пола века; цена вина стагнира до 1890, да би затим брзо расла, што се може објаснити уништавањем српских винограда од стране филоксере и смањењем понуде вина; цене хлеба и свињетине постепено расту у целом периоду, уз варијације. Поскупели су још сир, путер, платно и јаја, док су појефтинили пасуљ, лој, свеће и сапун.

Узроци раста цена

Али, зашто цене толико варирају? Шта их покреће нагоре и надоле? На ова наоко лака питања готово је немогуће одговорити у једном кратком тексту какав је овај, ако се уопште може одговорити. Стога ћемо у наставку понудити неке хипотезе, мање или више аргументоване.

Први знатан раст цена у годинама 1871-73. поклапа се са високом конјунктуром у Аустроугарској у предвечерје финансијског краха 1873. Тих година извоз Србије у суседну Монархију био је необично велики,¹⁵ што је повукло цене навише. После краха Бечке берзе 1873. и нестанка конјунктуре цене у Србији су опале.

Следећи раст забележен је 1877-78, значи у време рата са Турском када је војска мобилисана и када се јављају нешташице (главна радна снага у војсци). По његовом окончању цене су опале.

Скок цена у 1884, можда би се могао повезати са великим радовима повезаним са окончањем изградње пруге Београд-Ниш, мада то није сигурно.

Висок раст цена у 1891. и њихово одржање нивоа до 1895. године може се објаснити високом монетарном експанзијом, јер је „новчани оптицај“ (новчана маса) удвостручен у периоду 1889-91. година.

Известан пад цена у 1906. можда би се могао повезати са царинским ратом Србије са Аустроугарском, који је довео до поремећаја спољне трговине Србије и пада пољопривредних цена.

Овome можемо додати још три општија разлога за повећање цена. Први су разне државне дажбине које су пред крај века уведене на промет производа: од државних монопола, преко трошарина до разних пијачних и сличних такси. Тако је државни монопол на дуван, со и неке мање важне артикле установљен крајем 1880-их, а озакоњен законом о државним монополима из 1890. године, да би тада цене дувана и тада и касније биле повећане.

¹⁵ John Komlos, *The Habsburg Monarchy as a Customs Union: Economic Development in Austria-Hungary in the Nineteenth Century* (Princeton Legacy Library, 1983), 75-78.

Или, трошарине су уведене још 1869. године, да би обухват артикала био постепено прошириван. Законима из 1891. и 1893. додатно је проширен обухват и уведене знатно више стопе од ранијих. И касније било је повећања опорезивања. Политика државе са трошаринама било је опорезивање увозних и луксузних предмета, али су буџетске потребе налагале укључење масовних роба, оних које народ троши, као што су шећер, зејтин, пиринач, пиво, сапуни, свеће и слично. Касније су опорезовани и многи индустријски производи, па чак и електрична енергија. Склоност повећању цена монополски артикала и повећању трошарина била је резултат одбојности власти према повећању директног опорезивања (на земљу или личност, на пример), а из политичких разлога (отпора кога су сви посланици пружали). Са друге стране, монополске и трошаринске дажбине мање се виде и стога изазивају мањи отпор.¹⁶

Други разлог могао би се потражити у монетарним, или, како се тада говорило, новчаничким кретањима. Наиме, у општем случају раст новчане масе који је бржи од раста обима реалних трансакција (или БДП-а) води инфлацији, односно расту општег нивоа цена. То је био случај у Србији.

Наиме, све до Закона о новцу из 1879. у Србији су средство плаћања били турски грош, аустријски дукат и друге стабилне¹⁷ валуте, па су и цене биле стабилне. Тек од установљавања динарског монетарног система 1879. и формирања Народне банке 1884. године, у Србији се ствара могућност претеране монетарне експанзије и инфлације. И та могућност је добро искоришћена, па је новчана маса („оптицај новца“) у 1910. више него утростручена у односу на 1889. годину (индекс 337%), како је приказано на следећем графикону:

¹⁶ Бошко Мијатовић, *Историја државних финансија Србије од 1876. до 1895. године*, (Архипелаг, 2021), (у штампи).

¹⁷ И турски грош је од реформе 1844. био стабилан према западним валутама, према Ramuk, *A Monetary History*, 191.

Графикон 3.

Извор података: *Привилегована Народна банка Краљевине Србије, 1884-1909*, (Народна банка, 1909).

Али, директна пропорција између новчаног оптицаја и инфлације не постоји стога што је брзина оптицаја променљива и што се повећава обим реалних трансакција током времена.¹⁸ Тако у ове две деценије расли новчана маса (6% годишње), цене (2,2%) и обим трансакција (привредни раст 2%).¹⁹ Новчана емисија постојала је у готово целом посматраном периоду, осим два изузетка. Први је настао једним законом с краја 1893. године, када је наложено радикално смањење оптицаја сребрних новчаница, а због уверења владе да до кварења новца (ажије) долази услед превеликог раста оптицаја кривицом Народне банке Пошто се убрзо увидело да је претерано с оштрином, то је надлежни министар (ванзаконски) дозвољавао одступање Народне банке од законских решења. Године 1896. законском изменом (лимитирање оптицаја на 25 милиона) дозвољено је извесно повећање, а потом је 1898. држава за себе испословала зајам Народне банке од 10, па 2 милиона динара, што је опет повећало оптицај. Други изузетак

¹⁸ Једначина је $MV=PT$, где је М новчана маса, В брзина новчаног оптицаја, П ниво цена и Т реални обим трансакција. Раст новчане масе је једнак расту цена само уколико се В и Т не мењају.

¹⁹ Boško Mijatović and Milan Zavađil, *Serbia on the path to Modern Economic Growth*, (mimeo), 2021.

је 1906-1907. године, када је због преговора око трговинског уговора и царинског рата с Аустроугарском увоз веома опао, што је смањило тражњу за новцем.²⁰

Трећи општи разлог раста цена у Србији је појефтињење сребра на светском тржишту племенитих метала које је променило однос сребро/злато од 15,5:1 при формирању Латинске уније 1865. на 38,2:1 у 1910. години.

Графикон 4.

Извор: L. H. Officer and S. H. Williamson, *The Price of Gold, 1257-2014*,

<https://www.measuringworth.com/datasets/gold/>, (15.1.2021)

Овакав дугорочан раст цене злата изражен у сребру угрожавао је биметалне новчане стандарде, какав је био онај у Србији, заснован на фиксном курсу злата и сребра од 15,5:1. Он је вршио притисак на домаћи курс сребро/злато у правцу повишења, што би подстакло извоз и дестимулирало увоз, али би довело до пораста цена на домаћем тржишту. Пошто се у Србији у домаћем промету искључиво користио сребрни новац, а у спољној трговини искључиво златни, то би извозне цене у сребру биле повећане у случају повећања курса, а без промене цена у злату; то би повукло цене исте робе навише и у Србији, да не би сва роба отишла у извоз (пшеница, на пример); истовремено, увозне цене би порасле, јер би,

²⁰ Детаљније: *Привилегована Народна банка Краљевине Србије, 1884-1909*.

због повећања курса, требало дати већу количину сребрних новчаница за исту робу, па би се она морала продавати на домаћем тржишту скупље него раније. Укупан резултат би, значи, био раст цена у Србији.

Да би се поменуто прилагођавање извршило, потребно је да курс злата и сребра буде слободан, односно тржишан. Али, влада и Народна банка су све време бранили фиксни курс од 15,5:1, и покушавали да сведу тржишни (иначе легалан) на званични. Ипак, тржишни је практично све време одступао од званичног, некада мање, некада више (највише 19%).

Не улазећи у оцену свих ефеката ове политике, може се закључити да је опадање вредности сребра у односу на злато тек делимично водило повећању цена у Србији, и то у мери у којој је тржишни курс надмашивао званични. У тој мери важи напред описани механизам изазивања инфлације преко увозних и извозних цена. Остатак импулса елиминисала је политика чувања курса сребрног новца у Србији.

Закључци

У овом раду први пут је приказан индекс (потрошачких) цена обрачунат за Србију пре Првог светског рата, који је покрио период од 1862. до 1910. године. Полазна основа фиксна потрошна корпа и база података о ценама преузета је из рада Mijatović&Milanović. Основна слабост индекса је ослонац на Аленову потрошачку корпу, али је то неминовно. Истовремено верујем да грешка не може бити велика, тако да резултате нашег рада сматрам добром апроксимацијом стварног (а непознатог) индекса цена.

У првом периоду, до 1889, дугорочног раста цена није било, осим краткорочних колебања. Тек од 1890. долази до раста од просечно 2,2% до 1910. године, што је прилично. Основни доприносе томе дала је државна политика у областима опорезивања

промета (проширење обухвата и повећање стопа) и монетарне политике (новчана емисија). Један део узрока лежи у опадању вредности сребра на светском тржишту.

Надам се да ће будућа истраживања донети напредак у области макроекономске историографије, па и на терену мерења кретања цена.

Додатак

Кретање цена у Србији 1862-1910.

	вредност потрошачке корпе, дин.	индекс цена 1862=100	индекс цена 1910=100
1862	104	100	63
1863	95	91	57
1864	107	103	64
1865	100	97	61
1866	96	93	58
1867	107	103	65
1868	111	107	67
1869	100	97	61
1870	107	103	64
1871	113	109	68
1872	126	122	76
1873	137	132	82
1874	131	126	79
1875	123	118	74
1876	111	107	67
1877	126	121	76
1878	128	123	77
1879	102	98	62
1880	114	109	69
1881	109	104	65
1882	117	112	70
1883	107	103	64
1884	132	127	79
1885	109	105	66
1886	106	102	64
1887	106	102	64
1888	100	96	60
1889	104	100	63
1890	110	106	66
1891	129	125	78
1892	125	121	76
1893	122	117	74
1894	132	127	80
1895	129	124	78

1896	114	110	69
1897	127	122	76
1898	143	138	86
1899	132	127	79
1900	130	125	78
1901	138	133	83
1902	144	139	87
1903	146	141	88
1904	149	143	90
1905	151	145	91
1906	146	140	88
1907	152	146	91
1908	158	152	95
1909	170	163	102
1910	166	160	100

Извор за вредност потрошачке корпе: Mijatović, Milanović, „Real urban wage“